

Dom Boży w ruinie

Nieużytkowane kościoły ewangelickie w Lubawce i okolicach

Charakterystycznym elementem krajobrazu wsi dolnośląskich jest istnienie w nich dwóch kościołów. Jest to spowodowane tym, że przed II wojną światową część ludności była wyznania ewangelickiego, a część katolickiego. Po zakończeniu wojny Niemcy zostali wysiedleni, a ich miejsce zajęli Polacy, będący w ogromnej większości wyznawcami wiary katolickiej. Nowi mieszkańcy zwykle użytkowali tylko jedną świątynię, najczęściej katolicką. Drugi kościół popadał z wolna w ruinę i często podlegał rozbiórce. Mimo to jednak wiele zrujnowanych kościołów dotrwało do dnia dzisiejszego.

Problematykę powojennych losów kościołów ewangelickich starał się przedstawić Krzysztof R. Mazurski w czteroczęściowym artykule pt. „*Powojenne losy kościołów ewangelickich na Dolnym Śląsku i Ziemi Kłodzkiej*” zamieszczonym w *Informatorze Krajoznawczym* nr 55-58. Praca ta oprócz rysu historycznego składa się z katalogu kościołów z krótką wzmianką o ich powojennych dziejach. Przy korzystaniu z tego artykułu należy jednak zachować dużą ostrożność, gdyż zawiera on znaczną ilość błędów i nieaktualnych danych. Są one spowodowane z jednej strony trudnością weryfikacji w terenie losów i stanu zachowania kilkuset świątyń, z drugiej jednak niektóre błędy powstały z winy autora. Zostały one popełnione między innymi przy opisie tak znanych krajoznawczo miejscowości jak Chełmsko Śląskie, Lwówek Śląski, Lubomierz czy Gościszów. Na szczęście autor zdaje sobie sprawę z konieczności wniesienia do publikacji poprawek i uściśleń¹. Mamy nadzieję, że nasz artykuł dotyczący terenu Lubawki i okolic będzie skromnym przyczynkiem do poznania losów kościołów poewangelickich na Dolnym Śląsku i przyczyni się do sprostowania błędów znajdujących się w literaturze krajoznawczej.

Rys historyczny

W okresie reformacji, podobnie jak w innych rejonach Śląska, również w okolicach Kamiennej Góry i Lubawki większość ludności przyjmuje wyznanie luterzańskie, a w miejscowych kościołach dotąd katolickich zaczyna się odprawiać nabożeństwa ewangelickie. Sytuacja uległa zmianie po wojnie trzydziestoletniej.

W 1654 r. luteranie tracą swoje świątynie na rzecz katolików w ramach tzw. redukcji. Część ludności przechodzi na katolicyzm, co jest związane szczególnie z działalnością kontrreformacyjną klasztoru w Krzeszowie². Przez ponad 50 lat ewangelicy nie mieli własnej świątyni. Dopiero w 1709 r. uzyskali zezwolenie na budowę kościoła w Kamiennej Górze. Kolejne budowle powstały po podboju Śląska przez Prusy. Były to często obiekty zbudowane pośpiesznie i z nietrwałych materiałów (jak choćby domy modlitwy w Ciechanowicach, Miskowicach i Unisławiu Śląskim), stąd później starano się zastąpić je solidniejszymi i większymi świątyniami. Kolejny ruch budowlany rozpoczął się po powstaniu Fundacji Gustawa Adolfa³. Dzięki jej pomocy wzniesiono kościoły w dawnych posiadłościach klasztoru w Krzeszowie, gdzie ludność ewangelicka była nieliczna i sama nie była w stanie ponieść kosztów budowy.

Po II wojnie światowej i wysiedleniu Niemców świątynie ewangelickie w okolicach Kamiennej Góry i Lubawki w większości opustoszały, część przejęli katolicy. W późniejszym okresie również kościoły w Kamiennej Górze i Marciszowie poczęły służyć kultowi katolickiemu. Inne stały wciąż puste lub przeznaczono je na cele świeckie. Świątynie nie pełniące funkcji sakralnej z wolna niszczały i dlatego rozebrano kościoły w Ciechanowicach, Grzędach i Mieroszowie – a większość pozostałych w okolicach Lubawki przygnębia swym żałosnym wyglądem, wystawiając nie najlepsze świadectwo miejscowej ludności.

Lubawka

Kościół poewangelicki imienia Krzyża Chrystusa⁴ znajduje się przy ulicy Wojska Polskiego 8/10 na terenie zakładów „Gambit” i niemal naprzeciw kaplicy św. Anny. Jest to budowla w stylu neogotyckim wzniesiona z piaskowca, nakryta pierwotnie dachem dwuspadowym, który po II wojnie światowej zastąpiono płaskim. Wzniesiono ją na osi NW-SE. Wejście prowadzi przez czworoboczną wieżę nakrytą hełmem, która znajduje się od NW strony świątyni (fot. 1).

W okresie reformacji ewangelicy przejęli kościół parafialny. Służył on im do roku 1654 r., kiedy to odebrali go katolicy. Od 1709 r. Lubawka należała do parafii ewangelickiej w Kamiennej Górze. Wyznawcy protestantyzmu w Lubawce są po raz pierwszy wzmiankowani w 1749 r. Pierwszym znanym z nazwiska był farbiarz Zacharias Heinzel z Miskowic, który osiedlił się w mieście w 1765 r. Wcześniej przebywał wiele lat w Anglii, gdzie zapoznał się z nowymi technikami produkcji i węglem jako materiałem opałowym. Wszystkie te nowinki wprowadził w swoim warsztacie. Planował także wzniesienie szkoły ewangelickiej, co udało się jednak dokonać dopiero w 1789 r. Pierwszym nauczycielem został Christian Gottlieb Müller, który otrzymywał 34 talary 20 groszy wynagrodzenia, a oprócz tego darmowe mieszkanie i opał. Do szkoły uczęszczało w 1791 r. 6 uczniów. W

okresie wojen napoleońskich z powodu dużych podatków szkoła podupadła. Wówczas to Zacharias Heinzl wybudował z własnych środków, na gruncie подарowanym przez jego syna, nowy, murowany budynek szkolny. Do 1835 r. szkoła ewangelicka była własnością prywatną, a potem publiczną. W tym samym roku Lubawkę włączono do ewangelickiej parafii w Miskowicach. W 1848 r. szkoła spłonęła. W następnym roku wybudowano nową. Koszty budowy wynoszące 2022 talary 2 grosze 1 fenig pokryli ewangelicy z Miskowic⁵.

Parafia ewangelicka w Lubawce powstała w 1845 r. Wkrótce dzięki pomocy Fundacji Gustawa Adolfa rozpoczęto wzniesienie kościoła. Była to druga świątynia na Śląsku wzniesiona z pomocą tej fundacji⁶. Wstępem do budowy było nabycie terenu. Za 1 morgę 168 m² zapłacono 1744 talary 10 groszy 1 feniga. 15 X 1847 położono kamień węgielny⁷, a 26 X 1848 r. zakończono budowę. Projektantem świątyni był architekt Karl Häusler z Madziboru⁸. Kościół poświęcił 30 VIII 1849 r. generalny superintendent August Hahn. Na uroczystości był obecny jeden z twórców Fundacji Gustawa Adolfa pastor Zimmermann z Darmstadt⁹. W 1853 r. dwaj rzemieślnicy z Kamiennej Góry mistrz murarski i ciesielski Nidergesaß i mistrz ciesielski Pohl wzniesli wieżę (rys. 1). Łączny koszt budowy świątyni wyniósł 14 191 talarów 9 groszy 7 fenigów. Rok wcześniej w 1852 r. założono przy kościele cmentarz.

Fot. 1. Kościół poewangelicki w Lubawce. Stan obecny.

Rys. 1. Kościół ewangelicki w Lubawce. Rysunek z ok. 1860 r.; reprodukcja wg [21].

Pięćdziesiąt lat później, 7 IX 1899 r. świętowano pięćdziesięciolecie istnienia kościoła¹⁰. W 1903 r. kosztem 4500 marek założono na wieży nowy pięciometrowy hełm, gdyż stary był tak zniszczony, że wieńczący go żelazny krzyż groził upadkiem.

Parafia w Lubawce liczyła w 1929 r. 1673 wiernych. W samym mieście natomiast mieszkało 1105 ewangelików i 3575 katolików¹¹.

Kościół był użytkowany aż do wysiedlenia Niemców w 1946 r. Następnie opuszczony zaczął chylić się ku ruinie. Propozycja utworzenia w nim w latach sześćdziesiątych kina nie doczekała się realizacji z powodu nieuregulowanej sytuacji prawnej. Zawałił się w końcu dach świątyni, wcześniej już częściowo strawionej przez pożar. Po przejściu kościoła w latach siedemdziesiątych przez Zakłady Wyrobów Azbestowych „Gambit” położono metalowy dach (jednocześnie obniżono go w stosunku do pierwotnego stanu), a sam obiekt adaptowano na magazyn. W celu przystosowania go do nowej funkcji wybito otwór drzwiowy od strony prezbiterium, gdyż do wejścia głównego nie można było wygodnie podejść ciężarówką. Kościół jest obecnie w stosunkowo dobrym stanie choć na dachu rosną już małe drzewka¹². Do świątyni przylegał, jak wspomniano, cmentarz parafialny, zniwelowany przez „Gambit”. Do parafii należał sąsiadujący z kościołem obecny budynek komisariatu policji (po II wojnie światowej użytkowany jako obiekt mieszkalny, następnie biurowiec „Gambitu”). Zachował się również budynek przedwojennej szkoły ewangelickiej.

Chelmsko Śląskie

Kościół poewangelicki znajduje się przy ulicy Kościelnej (jadąc z rynku w kierunku Lubawki jest to druga przecznica w lewo). Świątynia jest budowlą w stylu neoromańskim na planie prostokąta wzniesioną na osi NW-SE z wejściem od NW i z wieżą od SE (fot. 2).

Niemal do połowy XIX w. nie odbywały się w Chelmsku nabożeństwa ewangelickie. Dopiero w latach 1842-1847 zaczął je odprawiać dojeżdżający z Kamiennej Góry diakon Feuerstein. Z powodu braku świątyni odbywały się one w szkole i ratuszu. W 1845 r. Chelmsko weszło w skład parafii w Lubawce. Kamień węgielny pod własną świątynię położono 9 VI 1880 r. Jej projektantem był architekt i budowniczy Karl Lüdecke¹³ z Wrocławia. Budowę finansowała Fundacja Gustawa Adolfa, władze kościoła ewangelickiego, związku kobiet ewangelickich z kilku miejscowości i parafia¹⁴. Kościół poświęcił 5 X 1882 r. generalny superintendent Erdmann¹⁵. Parafię w Chelmsku utworzono dopiero 1 VII 1926 r. Należał do niej także kościół imienia Zbawiciela w Krzeszowie i kaplica imienia Lutra w Okrzeszynie. Parafia liczyła łącznie 884 wiernych w 1929 r.

Po wysiedleniu Niemców kościół był nieużytkowany. Na początku lat siedemdziesiątych zakłady „Gambit” adaptowały obiekt na halę sportową, z której korzys-

Fot. 2. Kościół poewangelicki w Chełmsku Śląskim. Stan obecny.

Fot. 3. Kościół poewangelicki w Chełmsku Śląskim. Na ścianie bocznej widoczne ślady po rozebranej szatni.

tali także uczniowie pobliskiej szkoły. Dobudowano drewniane pomieszczenia szatni i siłowni oraz założono ogrzewanie (fot. 3). Po wzniesieniu na początku lat dziewięćdziesiątych nowej szkoły (wraz z nową salą gimnastyczną) obiekt przy ul. Kościelnej użytkowany był coraz rzadziej, a włamania do niego zdarzały się coraz częściej. Mieszkańcy w szybkim tempie doprowadzili do dewastacji obiektu. Rozebrano drewniane dobudówki, zdemontowano ogrzewanie, zaczęto zrywać podłogę. Częściowemu zniszczeniu uległy schody na wieżę i sklepienie. Kościół zaczął służyć jako miejsce głośnych libacji alkoholowych i bez troskich zabaw dzieci. Miedziane elementy na zewnątrz świątyni stały się łatwym łupem dla „spragnionych” mieszkańców, wymieniających je na alkohol (nie oparła im się nawet gałka wieńcząca hełm wieży!).

We wrześniu 1995 r. władze gminy prowizorycznie rozwiązały problem tej pijackiej meliny i niebezpiecznego miejsca dziecięcych igraszek, znajdującego się na zapleczu chełmskiego rynku – reprezentacyjnego placu dawnego miasteczka. Zerwano resztki desek z parkietu i wywieziono, zaś wszystkie wejścia do kościoła zamurowano¹⁶.

Na NE od kościoła znajdują się resztki zdewastowanego cmentarza ewangelickiego.

Krzeszów

Kościół poewangelicki imienia Zbawiciela znajduje się przy drodze do Chełmska Śląskiego. Posiada tabliczkę z numerem 291. Tę niewielką budowlę z cegieł wybudowano na planie prostokąta na osi W-E z wejściem od E i z wieżą od W. Nad wejściem znajduje się medalion, na którym wryto krzyż, inicjały CD i datę 1912 (fot. 4).

W Krzeszowie świątynia ewangelicka powstała dość późno. Było to spowodowane istnieniem w tej wsi klasztoru cystersów. Do jego kasaty w 1810 r. wzniesienie kościoła ewangelickiego było niemożliwe, a i potem bardzo trudne ze względu na niewielką ilość wyznawców. Dopiero w 1842 r. powstała gmina ewangelicka licząca 52 osoby dorosłe i 23 dzieci, która należała do parafii w Kamiennej Górze. W 1862 r. uzyskano zezwolenie na głoszenie nauk ewangelickich w Krzeszowie, a od 1888 r. odprawiano raz w miesiącu nabożeństwa w dawnej gospodzie klasztornej. W tym czasie Krzeszów przyłączono do parafii ewangelickiej w Lubawce.

W 1902 r. postanowiono wybudować kościół ewangelicki w Krzeszowie. Inicjatorem tej budowy był pastor Hermann Neugebauer¹⁷ z Lubawki. Rozpoczął on zbiórkę pieniędzy i za pośrednictwem jednego z parafian A. H. Frankego zwrócił się o pomoc do Fundacji Gustawa Adolfa. W 1906 r. podczas sesji w Katowicach władze Związku przyznały dotację na budowę świątyni. Projekt kościoła sporządził wrocławski architekt Felix Henry, twórca kościołów ewan-

Fot. 4. Kościół poewangelicki w Krzeszowie. Stan obecny.

Fot. 5. Kościół poewangelicki w Krzeszowie. Stan sprzed II wojny światowej. Reprodukacja przedwojennej pocztówki wg *Schlesischer Gebirgsbote* 1974, nr 11, s. 206.

geličkih w Orzeszu na Górnym Śląsku, Morawie koło Strzegomia i Witkowie koło Świdnicy. Krajoznawcom architekt Henry bardziej znany jest jako projektant nie istniejącej już wieży widokowej na Śnieżniku. Budowa świątyni w Krzeszowie miała być ukończona w 1909 r., ale dopiero 25 VI 1912 r. położono kamień węgielny. Kościół w stanie surowym był gotowy już 17 IX 1912 r. Budowę prowadził mistrz murarski Kliem z Lubawki, który otrzymał za to wynagrodzenie w wysokości 8312 marek. W następnych miesiącach trwały prace wykończeniowe. 4 VII 1913 r. gotowy kościół poświęcił generalny superintendent Haupt¹⁸ (fot. 5).

Większość wyposażenia pochodziła z darów. Na wyróżnienie zasługiwał ołtarz główny ufundowany przez tajnego radcę Rinkla z Kamiennej Góry i Biblia ofiarowana przez cesarżową Augustę Wiktoryę. Ławki wykonał za 2000 marek stolarz Rudolph z Jeleniej Góry. Na wieży zawieszono trzy dzwony o imionach: „Marcin Luter”, „Gustaw Adolf” i „Jan Sebastian Bach”. Udało się je uratować od rekwizycji podczas I wojny światowej.

Kościół w Krzeszowie należał do parafii ewangelickiej w Chełmsku Śląskim. W samym Krzeszowie mieszkało w 1927 r. 199 ewangelików i 1274 katolików. 26 VI 1938 r. obchodzono uroczyste 25-lecie istnienia świątyni¹⁹. Kościół był użytkowany do momentu wysiedlenia Niemców. Większość z nich wraz z ostatnim pastorem Walterem Kindlerem wyjechała w maju 1946 r. Potem aż do swego

Fot. 6. Kościół poewangelicki w Krzeszowie. Widok od strony wieży. Dobrze widoczne są dobudówki z lat siedemdziesiątych, m.in. wjazd do garażu.

wysiedlenia w 1947 r. parafią i kościołem opiekował się lektor Willi Krügel. Od 1947 r. świątynia stoi nieużytkowana.

W 1972 r. miejscowa malarka, szczycająca się licznym potomstwem, rozpoczęła przebudowę świątyni na dom mieszkalny. Wnętrze zostało podzielone na pokoje; wstawiono już drzwi i okna. Pod wieżą urządzono garaż (fot. 6). Adaptacja nie została jednak zakończona, niedoszła lokatorka zmieniła miejsce zamieszkania, a chęć zbycia obiektu na rzecz miejscowego kółka rolniczego zakończyła się fiaskiem. Kościół ulega obecnie stałej dewastacji, w lecie 1995 r. wyniesiono w końcu i drzwi wejściowe²⁰.

Okrzeszyn

Kaplica imienia Lutra należąca niegdyś do parafii ewangelickiej w Chełmsku Śląskim znajduje się niedaleko kościoła katolickiego pw. Narodzenia NMP po przeciwnej niż świątynia stronie potoku Szkło.

Jest to niewielka parterowa budowla na planie prostokąta wzniesiona na osi NNE-SSW z wejściem od SSW, nad którym znajduje się niewielka sygnaturka. Dwuspadowy dach obiektu kryty jest łupkiem (fot. 7).

Kamień węgielny pod budowę ewangelickiej kaplicy imienia Lutra w Okrzeszynie został położony 13 IX 1938 r., a w 3 miesiące później budowa była zakoń-

Fot. 7. Kaplica imienia Lutra w Okrzeszynie. Stan obecny.

czona. Jej koszty ponieśli: Fundacja Gustawa Adolfa, parafia, prywatni ofiarodawcy, konsystorz kościelny i państwo. 11 XII 1938 r. po południu odbyła się uroczystość poświęcenia świątyni. Dokonał jej biskup Otto Zänker, a okolicznościowe kazanie wygłosił pastor Georg Schramm z Chełmska Śląskiego²¹.

W 1927 r. mieszkało w Okrzeszynie 102 ewangelików i 514 katolików. Kaplica spełniała funkcje kultowe do momentu wysiedlenia ludności niemieckiej.

Obecnie budowla znajduje się w stosunkowo dobrym stanie. Jest własnością parafii katolickiej w Chełmsku Śląskim i za jej przyzwoleniem służy jako magazyn. Wyposażenie wnętrza nie zachowało się²².

Miskowice

Kościół poewangelicki znajduje się w centrum wsi obok kościoła katolickiego. Jest to budowla na planie prostokąta na osi NW-SE z wejściem od NW i wieżą od SE (fot. 8 i 9).

Od czasów reformacji aż do 7 II 1654 r. ewangelicy użytkowali obecny kościół katolicki. Po redukcji ówczesny pastor Georg Petzolt jeszcze przez dwa lata działał jako leśny kaznodzieja. Po podboju Śląska przez Prusy jeden z mieszkańców Johann Georg Conrad pojechał 29 XII 1741 r. do Wrocławia, aby uzyskać zgodę na budowę kościoła. 6 I 1742 r. dołączył do niego Jeremias Kummeler z Jarkowic

Fot. 8. Kościół poewangelicki w Miskowicach. Stan obecny.

z pełnomocnictwami od 4 wsi, które miały wejść w skład parafii. Polecono im uzyskać zgodę właściciela majątku. Baron von Zedlitz wyraził ją, a hrabina Izabela postawiła warunek, że dochody proboszcza katolickiego nie mogą być uszczuplone. Pisemne zezwolenie właściciela przedstawił we Wrocławiu 10 IV 1742 Johann Christoph Süßenbach i dwa dni później otrzymał zgodę. Już 18 IV w obecności barona Zedlitz i hrabiowskich urzędników wytyczono plac budowy. Była to część ogrodu Georga Gottlieba Bocka, którą odkupił od niego Johann Georg Opitz i podarował parafii. 2 V 1742 r. położono kamień węgielny i 6 tygodni później, 17 VI 1742 r. kościelny inspektor Minor z Kamiennej Góry poświęcił dom modlitwy. Koszt budowy, łącznie z remontem szko-

Fot. 9. Kościół poewangelicki w Miszkowicach.
Stan obecny.

ły i kupnem placu pod budowę pastorówki, wyniósł 1457 florenów i 24 krajcary. Pokrycie dachu gontem i wyposażenie wnętrza pochodziło z darowizn²³.

Skromny, drewniany kościół nie zadowalał wiernych. Dlatego po zakończeniu wojen śląskich zaplanowano rozbudowę świątyni. Jednak z powodu powojennej biedy prace trzeba było odłożyć. Dopiero w 1771 r. przystąpiono do budowy zakrystii, nad którą wzniesiono wieżę. Prace zakończono 29 IX 1772 r. w dzień św. Michała (nawiązanie do niemieckiej nazwy wsi – Michelsdorf). Tego dnia o godzinie 11.00 Christian Gottfried Großer, czeladnik ciesielski z Kowar, umieścił na szczycie wieży gałkę, chorągiewkę i gwiazdę. Następnie wybudowano grobowiec dla rodziny pastora na tylnej ścianie zakrystii. Na tym planowano zakończyć prace budowlane. Jednak podczas prac nad wznoszeniem zakrystii i wieży ściany kościoła zostały uszkodzone i w końcu zawaliły się, co zmusiło mieszkańców do budowy nowej świątyni. Prace budowlane wykonywali pochodzący z Kowar mistrz ciesielski Gottfried Großer i mistrz murarski Anton Brandt. Nadzór nad robotami sprawował Gottlieb Kuhn z Jarkowic. Prace zakończono w 1775 r.²⁴.

Fot. 10. Grobowiec Johanna Gottlieba Dreschera. Stan obecny.

Dobrodziejem parafii był Johann Gottlieb Drescher, właściciel miejscowych dóbr. Ufundował on dla kościoła ambonę i współfinansował wykonanie organów i ołtarza. Po jego śmierci, która nastąpiła 28 IV 1781 r., został on pochowany w grobowcu przeznaczonym dla pastora, a 28 VIII 1788 r. jego szczątki przeniesiono do nowego grobowca na przedniej ścianie zakrystii (fot. 10).

W 1927 r. parafia liczyła 1672 wiernych. W samych Miskowicach mieszkało wówczas 646 ewangelików i 202 katolików.

Kościół pełnił funkcje sakralne do wysiedlenia ludności niemieckiej. Później był nieużytkowany. W 1951 r. za zgodą katolickiego proboszcza z Lubawki, któremu podlegały Miskowice, przewieziono ambonę, ołtarz i chrzcielnicę do kościoła w Mysłakowicach, gdzie znajdują się do dziś²⁵. Dnia 25 VIII 1959 r. świątynię wpisano do rejestru zabytków²⁶, co nie zapobiegło jednak dewastacji obiektu. Empory z wolna rozbierano. Szczególnie „zasłużył się” tu jeden z gospodarzy, który ów niechlubny proceder rozpoczął wyrabiając z nich okna i różnego typu proste meble. W pewnym okresie kościół służył jako magazyn siana. Zabito wówczas deskami okna, czego ślady widać do dziś. Kościół groził zawaleniem i dlatego, po likwidacji magazynu, gmina zamurowała drzwi i nisko położone okna oraz ogrodziła kościół. Jednak wkrótce mieszkańcy usunęli pustaki z otworów drzwiowych i rozebrali drewniany płot. W chwili obecnej gmina czyni starania o

Fot. 11. Wnętrze kościoła poewangelickiego w Miszkowicach. Stan obecny.

zgodę na rozbiórkę świątyni, co jest dość trudne ponieważ obiekt znajduje się w rejestrze zabytków²⁷.

Obecnie kościół jest ruiną. Dach pokryty łupkiem jest uszkodzony i grozi runięciem. We wnętrzu zachowały się resztki drewnianego sklepienia, ślady belek podtrzymujących dwa piętra empor i ściana oddzielająca zakrystię od reszty kościoła. Wystrój wnętrza, łącznie z oknami i posadzką, uległ zniszczeniu (fot. 11). Dolne okna pozostały zamurwane. Wieża o konstrukcji szachulcowej, wznosząca się nad murowaną zakrystią, jest nakryta hełmem, który podobnie jak dach grozi zawaleniem. Na bokach wieży znajdują się zardzewiałe tarcze zegarowe, a na jej szczycie metalowa chorągiewka z datą 1772. Przy ścianie zakrystii zachował się barokowy grobowiec dobrodzieja kościoła Johanna Gottlieba Dreschera.

Naprzeciw kościoła znajduje się barokowa pastorówka, na której umieszczona jest data 1914, służąca obecnie jako budynek mieszkalny²⁸.

LITERATURA

- [1] ALGERMISSEN K., *Gustav-Adolf-Verein*, [w:] *Lexicon für Theologie und Kirche*, Bd.4., Freiburg im Breisgau 1932, s. 756-757.
- [2] *Aus der Predigergeschichte des Kirchenkreis Landeshut*, Schlesischer Gebirgsbote Jg. 33, 1981, nr 16, s. 254-255.

- [3] BAIER K., *Aus der Geschichte der Stadt Liebau*, Schlesischer Gebirgsbote Jg. 27, 1975, nr 6, s. 115.
- [4] *Beschreibung der evangelischen Kirche in Schömburg*, Mittheilungen für Freunde des Gustav-Adolph-Vereins in Schlesien, I 1883, s. 4.
- [5] CZERWIŃSKI J., MAZURSKI K., *Sudety Zachodnie*, Warszawa 1983.
- [6] *Die Evangelische Kirchengemeinde Michelsdorf im Goldbachtale*, Schlesischer Gebirgsbote Jg. 32, 1980, nr 18 s. 298-299.
- [7] FETTER M. G., *Einige kirchliche Merkwürdigkeiten der evangelischen Kirchengemeine zu Michelsdorf*, Hirschberg 1792.
- [8] HULTSCH G., *Schlesische Dorf- und Stadtkirchen*, Lübeck 1977.
- [9] *125 Jahre Evang. Kirche Liebau/Schlesien*, Schlesischer Gebirgsbote Jg. 26, 1974, nr 21-24 i Jg. 27, 1975, nr 1-16.
- [10] KLAPPER G. A., *Chronik für Michelsdorf im Riesengebirge*, Breslau 1919.
- [11] KRETSCHMAR F., *Geschichte und Gegenwart der evangelischen Kirchengemeinde Landeshut* [w:] Heimatbuch des Kreises Landeshut i. Schlesien, Bd.2, Landeshut 1929, s. 369-377.
- [12] KUDERA D., *Krzeszów*, Piechowice 1995.
- [13] *Lubawka. Monografia historyczna miasta*, Lubawka 1991.
- [14] MAZURSKI K. R., *Powojenne losy kościołów ewangelickich na Dolnym Śląsku i Ziemi Kłodzkiej* cz. 1-4, Informator Krajoznawczy nr 55, s. 10-20, nr 56, s. 13-36, nr 57, s. 29-33, nr 58, s. 31-39.
- [15] MEURER E., *Gedenkbüchlein, enthaltend die Beschreibung in der ersten Hälfte des zweiten Jahrhunderts des Bestehens der evan. Kirche zu Michelsdorf 1842-1892 geschehenen wichtigen Ereignisse...*, Landeshut 1892.
- [16] SARNECKI Z., SZAREK B., *Kotlina Kamiennogórska. Przewodnik turystyczny*, Warszawa 1994.
- [17] SCHEUERMANN G., *Das Breslau Lexicon*, Dülmen 1994.
- [18] *Silesia Sacra. Historisch-statistisches Handbuch über das evangelische Schlesien*, Görlitz 1927.
- [19] TOMASZEWSKA J., PYZIK E., *Mysłakowice dawniej i dziś. Przewodnik turystyczny*, Jelenia Góra 1994.
- [20] *Zabytki do zagospodarowania*, Warszawa 1995.
- [21] Zimmermann K., Zimmermann K., *Die Bauten des Gustav-Vereins in Bild und Geschichte. Ein Beitrag zur Geschichte der evangelischen Brüder in der Zerstreung*, Darmstadt 1860.

PRZYPISY:

¹[14] cz. 1, s. 19.

²W 1929 r. w powiecie Kamienna Góra mieszkało 28 095 ewangelików i 24 470 katolików. Zob [11] s. 377.

³Celem Fundacji Gustawa Adolfa jest pomoc żyjącym w diasporze ewangelikom w budowie kościołów, budynków parafialnych i szkół oraz posyłanie im duchownych i nauczycieli. Za założyciela jest uważany lipski superintendent Chr. G. L. Großmann (1783-1853), z którego zachęty 6 XII 1832 r. ogłoszono zbiórkę w całych Niemczech w

celu wsparcia ciemionych współwyznawców. Utworzone wówczas w Lipsku i Dreźnie komitety zjednoczyły się w 1834 r. przyjmując nazwę Gustav-Adolf-Stiftung. Nie miały one jednak wielkiego znaczenia. Dopiero nadworny kaznodzieja Karl Zimmermann z Darmstadt podczas swojej podobnej akcji utworzył z nich Evangelische Verein der Gustav Adolf Stiftung (wg [1]).

⁴ Spośród literatury imię kościoła wymienia jedynie [2].

⁵ Wczesne dzieje ewangelików w Lubawce najpełniej przedstawił K. Baier. Zob. [3].

⁶ Pierwszy kościół na Śląsku wybudowano w Dusznikach. Kamień węgielny położono 3 VIII 1845 r., gotową budowlę przekazano parafii 3 VIII 1846 r., a poświęcono 6 VIII 1849 r. Zob. [21] s. 1-7.

⁷ Relacja z położenia kamienia węgielnego znajduje się w *Mittheilungen für Freunde des Gustav-Adolph-Vereins in Schlesien*, nr 3, 8 I 1848, s. 10-11.

⁸ [3]. Nie udało się zidentyfikować miejscowości.

⁹ Relacja z poświęcenia kościoła znajduje się w czasopiśmie: *Evangelisches Kirchen- und Schulblatt* nr 37, 13 IX 1849, s. 366-367 oraz *Mittheilungen für Freunde des Gustav-Adolph-Vereins in Schlesien*, nr 11, 15 X 1849, s. 41-42.

¹⁰ Relacja z uroczystości znajduje się w czasopiśmie *Evangelisches Kirchenblatt für Schlesien* nr 19, 10 IX 1899, s. 192.

¹¹ Dane dotyczące ilości wiernych we wszystkich omówionych miejscowościach zostały zaczerpnięte z [11] i [18].

¹² W polskiej literaturze kościół wymienia w swoim katalogu K. Mazurski ([14] cz. 4, s. 33) błędnie twierdząc, że został on rozebrany. Natomiast Z. Sarnecki i B. Szarek ([16] s. 139) niezgodnie z rzeczywistością twierdzą, że kościół nosi obecnie wezwanie Wniebowzięcia NMP (jest to wezwanie fary katolickiej) i podają nieprawdziwe wiadomości dotyczące jego budowy. O świątyni nie wspomina monografia Lubawki [13], co należy uznać za zdumiewające.

¹³ Architekt i budowniczy Karl Lüdecke urodził się 21 I 1826 r. w Szczecinie, a zmarł w 1894 r. we Wrocławiu. W 1867 r. pracował przy budowie Nowej Giełdy we Wrocławiu. W 1869 r. przebudował po pożarze gmach opery i brał udział w budowie portyku fasady Dworca Świebodzkiego. W latach 1873-1875 prowadził neogotycką restaurację katedry wrocławskiej, a w latach 1891-1894 restaurację zachodniej fasady ratusza (wg [17] Bd.1, s. 976).

¹⁴ [4].

¹⁵ Relacja z poświęcenia kościoła znajduje się w kamiennogórskiej gazecie *Vorwärts. Landeshuter Stadtblatt* nr 80, 7 X 1882, s. 6-7 i w piśmie *Mittheilungen für Freunde des Gustav-Adolph-Vereins in Schlesien*, I 1883, s. 2-4.

¹⁶ W polskiej literaturze kościół wzmiankuje tylko K. Mazurski i to dwukrotnie ([14] cz.2, s. 15 i cz. 4, s. 38). W pierwszym miejscu chodzi jednak o świątynię, która obecnie i przed II wojną światową była w posiadaniu katolików. Natomiast druga wzmianka dotyczy kościoła ewangelickiego, który autor zalicza do grupy świątyń, o których nie wie czy istnieją.

¹⁷ Hermann Neugebauer był proboszczem ewangelickim w Lubawce od 24 X 1897 r. do swojej śmierci 12 III 1929 r. Jego działalność, w tym oczywiście budowę kościoła w Krzeszowie, szeroko omawia wieloczęściowy artykuł [9].

¹⁸ Relacja z poświęcenia kościoła znajduje się w czasopiśmie *Evangelisches Kirchenblatt für Schlesien* nr 28, 13 VII 1913, s. 250-251. Korzystał z niej E. Heinrich – autor rozdziału o Krzeszowie w pracy G. Hultscha ([8] s. 132-133).

¹⁹ Relacja z tej uroczystości znajduje się w czasopiśmie *Unsere Kirche* nr 30, 24 VII 1938, s. 283.

²⁰ W polskiej literaturze kościół wymienia jedynie K. Mazurski w swoim katalogu ([14] cz.2, s. 21) błędnie twierdząc, że służy on jako katolicki cmentarny. Natomiast w najnowszej publikacji o Krzeszowie D. Kudery, stanowiącej w istocie monografię zespołu klasztornego, na planie miejscowości ([12] s. 10) zaznaczono cmentarz przykościelny, choć w terenie nie istnieje. Nie jest on także widoczny na przedwojennych fotografiach przedstawiających kościół. Zob. np. zdjęcie dołączone do relacji cytowanej w poprzednim przypisie.

²¹ Notatka o uroczystości poświęcenia kościoła, omawiająca także krótko jego dzieje, znajduje się w czasopiśmie *Unsere Kirche* nr 1, 1 I 1939, s. 11.

²² Polska literatura krajoznawcza nie wspomina o kaplicy ewangelickiej w Okrzeszynie. Nie wymienia jej nawet katalog K. Mazurskiego ([14]). Dzieje się tak dlatego, że korzystał on ze schematyzmu kościoła ewangelickiego z 1927 r. Zob. ([18]).

²³ Starania o zezwolenie na budowę kościoła przedstawiono za G. A. Klapper ([10] s. 41-45). Z jego opracowania korzystał autor [5]. Opowiada o nich oczywiście również M. G. Fetter ([7] s. 83-85).

²⁴ Opis prac budowlanych wg M. G. Fetter ([7] s. 85-87). G. Hultsch ([8] s. 243) i z nim K. Mazurski ([14] cz.3, s. 32) datują budowę na lata 1772-1775. Natomiast wg *Silesia sacra* ([18] s. 417) murowaną świątynię wzniesiono w l. 1771-1773. Tę ostatnią datację przyjęła większość polskiej literatury krajoznawczej.

²⁵ Szczegółowa relacja na ten temat znajduje się w ([19] s. 51). Zgodę na wspomnianą wywózkę części wyposażenia udzielił prawdopodobnie ks. Bronisław Wojtara proboszcz w Lubawce od VI 1945 do VI 1951 (w tym czasie parafia Miskowice była zarządzana przez proboszcza z Lubawki). Zob. spis proboszczy w [13] s. 101.

²⁶ [20] s. 33.

²⁷ Pismo Urzędu Miasta i Gminy w Lubawce w posiadaniu autorów.

²⁸ Kościół wymieniają wszystkie przewodniki po tym terenie, podając jednak, jak wspomnieliśmy w przypisie 13, błędnie czas budowy. Z. Sarnecki i B. Szarek w swojej pracy ([16] s. 143) błędnie twierdzą, że w świątyni były trzy piętra empor. J. Czerwiński i K. Mazurski ([5] s. 436) przekręcili nazwiska budowniczych kościoła. Podobnie w monografii Lubawki ([13] s.163) wymieniono przekręcone nazwiska budowniczych, którym przypisano jednak autorstwo nie kościoła ewangelickiego, a wzniesionego 50 lat wcześniej katolickiego myląc przy tym datę budowy świątyni katolickiej. Autorzy, podobnie jak Z. Sarnecki i B. Szarek, również twierdzą, że w kościele były trzy piętra empor.